

Władysław Szyszko

"Degradation, conservation et restauration de l'oeuvre d'art", R. H. Marijnissen, Bruxelles 1967 : [recenzja]

Ochrona Zabytków 23/4 (91), 332-334

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

5 il., str. w jęz. francuskim. Omówienie roli i znaczenia aktywu społecznego w ochronie obiektów zabytkowych na terenie komitatu. Na skutek dużego rozproszczenia zabytków (300 obiektów podlegających ochronie znajduje się w 107 wsiach) kontrola i opieka nad nimi byłaby bardzo utrudniona gdyby nie pomoc społeczeństwa. Komisja Akcji Ochrony Zabytków utworzona przy Patriotycznym Frontie Ludowym skupia w sobie przedstawicieli wszystkich warstw społeczeństwa, którym na sercu leży sprawa zabytków w ich komitacie.

J. Sedlmayr né, *Széchény községgközpont részletes rendezési tervének műemléki kérdései (Zagadnienia dotyczące zabytków w szczegółowym planie uporzędowania centrum gminy Széchény)*, s. 216—220, 5 il., str. w jęz. francuskim. Omówienie dziejów miasieczka i zamku, które sięgają początków XIII w., a także obecnych planów uporządkowania śródmieścia i przeprowadzenia koniecznych prac restauracyjnych oraz rekonstrukcyjnych zabytkowych obiektów, m. in. murów obronnych.

É. Kozák (Ambrusné), *Nógrádsáp rk. templom feltárása (Odkrycie rzymsko-katolickiego kościoła w Nógrádsáp)*, s. 220—224, 6 il., str. w jęz. francuskim. Krótki zarys dziejów małego gotyckiego kościoła (XIII w.) w Nógrádsáp i dokładny opis jego wyglądu i budowy z zewnątrz i wewnątrz.

I. Sch. Pusztai, *A nógrádsápi rk. templom helyreállítására (Restauracja rzymskokatolickiego kościoła w Nógrádsáp)*, s. 225, str. w jęz. francuskim. Omówienie prac restauratorskich przeprowadzonych z zewnątrz i wewnątrz kościoła.

I. Valter, *Műemléki feltárások és helyreállítások Pásztón (Prace odkrywcze i restauratorskie obiektów zabytkowych w Pásztó)*, s. 226—230, 9 il., str. w jęz. francuskim. Krótki zarys dziejów tego starego miasieczka (początek XI—XII w.) oraz omówienie zachowanych do dziś zabytkowych obiektów i przeprowadzonych prac restauratorskich.

É. Kozák (Ambrusné), *Régészeti kutatások a hollókői várban (Badania archeologiczne zamku w Hollókő)*, s. 231—232, 2 il., str. w jęz. francuskim. Omówienie historii zamku i przeprowadzonych prac archeologicznych na terenie ruin zamkowych.

A. Gergelyffy, *A magyar műemlékvédelem 50 évvel ezelőtt (1919: Uj Távlatok) [(Ochrona zabytków na Węgrzech przed 50 laty (1919: Nowe perspektywy)]*, s. 233—239, 11 il., str. w jęz. francuskim. Z okazji

50 rocznicy powstania Węgierskiej Republiki Rad (1919) autor omawia rolę jaką odegrała ona w ciągu swych 133 dni istnienia w dziedzinie ochrony zabytków historycznych. W związku ze zmianą właścicieli, tj. przejęciem zabytkowych obiektów przez lud, oraz ich użytkowego przeznaczenia, ochrona zabytków oparta została na nowych podstawach. Omówienie działalności powołanych w 1919 r. do życia: Krajowego Urzędu Zabytków i Rady Zabytków oraz problemów związanych z ochroną zabytkowych obiektów, jakie się w tym okresie wyłoniły.

Informator.
Idegenforgalom — Műemlékvédelem (Turystyka — Ochrona zabytków), s. 240—243, 2 il., str. w jęz. francuskim.

Krótkie wiadomości.

Krótkie wiadomości z dziedziny ochrony zabytków na Węgrzech, s. 243—246.

Nekrologia.

Dr Gyula Csabai (zm. w 1969 r.), wspomnienie pośmiertne, (K. Pereházy), s. 244.

L. Bágyuj, *A kolozsvári Farkas utcai református templom helyreállításának befejezése (Zakończenie restauracji kościoła kalwińskiego przy ul. Farkas w Kolozsvárze)*, s. 247—249, 4 il.

L. Karczag, *Hogyan védik Románia világhírű műemlékeit? (Jak chroni się w Rumunii słynne na cały świat zabytki?)*, s. 250.

Recenzje.

D. Dercsényi, *Magyar műemlékvédelem (Ochrona zabytków na Węgrzech)*, s. 250—251. Książka wydana pod protektoratem UNESCO w języku angielskim i francuskim.

M. Major, *Az építészet új világa (Nowy świat architektury)*, Budapeszt 1969, (L. Gerő, s. 251—252.

A. Smithson, *Team 10 primer*, London 1968, (L. Gerő), s. 252—255.

L. Faller, *Irodalom tizenöt év műemlékvédelméhez Nógrád megyében (1954—1969) [Bibliografia literatury dotyczącej ochrony zabytków w komitacie Nógrád na przestrzeni 15 lat (1954—1969)]*, s. 256—3 okł.

Alicja Mazurkiewicz

RECENZJA

R. H. Marijnissen, *Degradation, conservation et restauration de l'oeuvre d'art (Niszczenie, konserwacja i restauracja dzieła sztuki)*, Bruxelles 1967, Editions Arcade t. 1, 514 s., 4 fot. barwne, t. 2, 644 s., 332 fot.

Co pewien czas pojawiają się w literaturze naukowej pozycje przyjmowane ze szczególnym zadowoleniem przez stawiających pierwsze kroki adeptów w danej dziedzinie, jakkolwiek doświadczonym fachowcom książka lub artykuł tego typu może również oddać cenne usługi. Poważną część literatury tego rodzaju stanowią tzw. podręczniki przedmiotu, które — gromadząc wszelkie niezbędne, podstawowe wiadomości z danej dziedziny — stanowią punkt wyjściowy do poważniejszych studiów, mogących już mieć charakter

naukowy. Rozwój konserwacji i dziedzin z nią powiązanych doszedł do momentu, w którym zaczyna się odczuwać brak w literaturze fachowej pozycji odnotowującej i podsumowującej wszystko to, czego dotychczas dokonano na danym polu i co stanowi wkład dla przyszłych badań. Równocześnie miałyby ona za zadanie pomóc mniej doświadczonemu konserwatorowi w znalezieniu odpowiedzi na zasadnicze, w takim wypadku, pytanie: jak postąpić właściwie ze zniszczonym dziełem sztuki?

Nieprzypadkowo więc w wstępie omawianej książki posłużono się następującym cytatem B. Berensona: „Niewiele jest problemów wzbudzających więcej kontrowersyjnych opinii niż zagadnienie, jak odrestaurować malowidło? Nigdy nie spotkałem konserwato-

ra-praktyka, który przyznałby rację drugiemu w tej dziedzinie, natomiast laik im mniej rozumie problem, tym gwałtowniej gotów jest bronić niesłusznego nawet rozważań. Może to nawet stać się kwestią prestiżu narodowego. Na przykład przeprowadzane obecnie zabiegi restauratorskie na malowidłach z Galerii Narodowej w Londynie popiera całym sercem większość Anglików, wbrew powszechnej dezaprobacji fachowców i krytyków na kontynencie. Jednym z powodów takiego stanu rzeczy jest ciągły brak zgody w odpowiedziach na pytanie: co należy zrobić ze starym malowidłem wymagającym konserwacji? (t. I, s. 9).

Konserwacja dzieła sztuki stanowi gałąź wiedzy, w której chyba najsilniej czysta nauka splata się z prawdziwą sztuką, zaś problemy techniczne sąsiadują z humanistycznymi zagadnieniami estetyki, historii, etnografii, historii sztuki, archeologii. Wynika stąd ogromna różnorodność przypisów w tekście i bogactwo bibliografii przedmiotu. Pojawienie się dwutomowego, efektownie wydanego dzieła R. H. Marijnissen, wicedyrektora Sekcji Konserwacji przy Institut Royal du Patrimoine Artistique w Brukseli, jest z pewnością wydarzeniem dla wszystkich zajmujących się — zawodowo jak i z zamiłowania — konserwacją dzieł sztuki.

Część I (t. 1, s. 21—78) obejmuje zarys historyczny zagadnienia i zaznajamia czytelnika z pierwszymi piisanymi wzmiankami dotyczącymi zabiegów restauratorskich przed i w XVIII w. (głównie Włochy, Niderlandy — parkietaże, dublowanie). W XIX w. następuje rozwój kombinacji środków adhezyjnych używanych przy dublowaniu, systematyczne udoskonalanie różnego typu parkietaży, wreszcie ok. 1800 r. traci swój „tajemniczy” charakter zabieg przenoszenia malowideł na inne podłoże (t. 1, s. 46). Oddzielne miejsce poświęcone problemowi czyszczenia malowideł i zestawieniu kontrowersyjnych opinii wyrażanych przez Niemców (Max von Pettenkofer — Monachium), Francuzów (Frédéric Villot — Luwr) i Anglików (John Seguir, Charles L. Eastlake). Zapoznanego z zarysem historycznym czytelnika autor wprowadza następnie w dziedzinę traktującą dzieło sztuki jako „fenomen materialny” (L'oeuvre d'art en tant que phénomène matériel t. 1, s. 81).

Część II (t. 1, s. 81—244) obejmuje zagadnienia: materiałów składających się na obiekt oraz pełnionych przez nie funkcji, ich wartości estetycznej, ceny, wreszcie tendencji do szybkiego niszczenia wskutek działania czasu. Ważną rolę pełnią także różnego rodzaju techniki „rzemieślnicze”, od których uzależniona jest w dużym stopniu trwałość dzieła. Doskonale opanowane dają poczucie pewności na polu twórczości artystycznej (t. 1, s. 97). Autor twierdzi, że technikę „rzemieślniczą” można porównać do gramatyki języka (t. 1, s. 107), gdyż zarówno jedna, jak i druga to sprawy podstawowe. Chcąc nauczyć się obcego języka nie można obejść się bez opanowania praw gramatycznych. Brak znajomości technik może spowodować nawet u wybitnego artysty wybór niewłaściwej techniki w stosunku do jego koncepcji artystycznej, co w końcowym etapie bardzo zaszkodzi wykonanemu dziełu. Materiał i technika stanowią, zdaniem Marijnissen (t. 1, s. 114), jedność, która tworzy całość określoną przez nas terminem „dzieła sztuki”.

Każdy konserwator przed przystąpieniem do konserwacji dzieła sztuki powinien znaleźć odpowiedź na trzy zasadnicze pytania: Czy użyty materiał został wybrany ze względu na jego wartości estetyczne, czy też konstrukcyjne i techniczne? Czy zastosowany materiał uległ takiemu właśnie przekształceniu, jakby życzył sobie autor dzieła? Czy badania laboratoryjne wykryły jakieś wady techniczne lub braki, które spowodowały niszczenie obiektu? Uzyskanie odpowiedzi na powyższe pytania to równocześnie rozwiązanie kilku zasadniczych problemów dotyczących konserwacji i restauracji danego dzieła sztuki (t. 1, s. 114). Część książki omawiająca problemy niszczenia i psucia się

obiektów autor rozpoczyna od definicji i wyszczególnienia czynników mających szkodliwy wpływ na strukturę obiektu. Grupa A obejmuje procesy naturalne, jak: różnego rodzaju zanieczyszczenia uszkadzające dany zabytek; działalność owadów i robactwa; powstawanie mikroorganizmów i pleśni powodujących zmiany w samym podłożu malowideł na zaprawie mineralnej, na drewnie, płótnie, kości słoniowej, skórze, pergaminie, papierze; występowanie spekań powstałych w wyniku starzenia się obiektu, niejednokrotnie przedwcześnie następującego; tworzenie się pęcherzy i łusek; sproszkowanie warstw malarskich; ciemnienie lub żółknięcie farb i werniksów. Do grupy tej zaliczono także proces powstawania szkodliwych soli, niszczących szczególnie zabytki kamienne, oraz wpływ długotrwałego działania wilgoci na obiekty z drewna lub skóry wydobywane często podczas wykopalisk archeologicznych. Grupa B dotyczy problemów niszczenia zabytków wynikającego z pełnionych przez nie funkcji, np. zużywanie się obiektu, omawia sytuacje dzieła porzuconego i zaniedbanego, lub też różne rodzaje uszkodzeń przypadkowych. C — to grupa uszkodzeń spowodowanych przez działania późniejsze, najczęściej podczas przeprowadzanych zabiegów. Można by tu zaliczyć liczne przypadki podzielenia obiektu na części, które następnie uległy rozproszeniu lub po prostu zaginęły. Mogło to nastąpić w czasie wojny lub drogą sprzedaży czy kradzieży. Odnalezienie brakujących fragmentów i powtórne złożenie ich w autentyczną całość stanowi zwykle poważny problem (t. 1, s. 184). Do tej samej grupy Marijnissen zalicza różnego rodzaju modyfikacje przeprowadzane umyślnie, jak: celowe dodawanie elementów obcych stylowi danego dzieła lub nawet pozbawianie go autentycznych szczegółów. Typowym przykładem zniszczenia dzieła przez zabieg późniejszy jest przecinanie dwustronnie malowanych obrazów na desce, co było praktykowane już w XVIII w. (propozycja Gildii Arkebuzników z Anvers dotycząca przecięcia skrzydeł „Zdjęcia z Krzyża” Petera-Paula Rubensa, zniszczenie „Maesty” Ducća w ten właśnie sposób; t. 1, s. 193).

Autor książki, omawiając przeprowadzane niewłaściwie zabiegi, wymienia na zakończenie ich różnorodne przykre konsekwencje. Dla przykładu — można znacznie zaszkodzić malowidłu przez przesadne, nieumiarowane czyszczenie go, określane najlepiej angielskim terminem „overcleaning”.

Sporo uwagi poświęcono omówieniu terminu: „patyny danego dzieła”, z zaznaczeniem, że wciąż pozostaje on dyskusyjnym problemem dla konserwatorów (t. 1, s. 214). Zakończenie II części dotyczy zagadnienia przywrócenia dziełu sztuki jego stanu pierwotnego (l'état primitif...). Autor cytuje tu m. in. słynne zdanie, przypisywane malarzowi Puvis de Chavannes: „...Jest coś piękniejszego niż piękna rzecz — to jej ruiny”. (t. 1, s. 236). Marijnissen przestrzega jednocześnie przed nadmiernym wpływem czynników subiektywnych natury estetycznej na wybór odpowiedniego rodzaju postępowania konserwatorskiego lub przy rekonstrukcji obiektu.

Część III — Próba metody (Essai de méthode). W zakres tej części wchodzi już czysto praktyczne zagadnienia konserwatorskie — dokumentacja historyczna, badania fizyko-chemiczne czyli dokumentacja techniczna i synteza dokumentacji po wykonaniu wszystkich zabiegów. Czytelnik znajdzie sporo cennych uwag dotyczących prawidłowego, nowoczesnego wykonywania dokumentacji w czasie przeprowadzania zabiegów oraz po ich zakończeniu. Z kolei autor przechodzi do omawiania właściwych metod konserwatorskich (t. 1, s. 300 i n.) rozpoczynając od samej definicji pojęcia konserwacji i jej ogólnych zasad. Największy nacisk położono na konserwację malowideł ściennych i sztalugowych i na zabezpieczenie podobraz różnego typu; nieco mniej uwagi poświęcono zabiegom przeprowadzanym na rzeźbach oraz na zabytkach archeologicznych wydobytych z wody. Szeroko

omówiono problem wyboru właściwej metody czyszczenia i utrwalania malowideł.

Najwięcej chyba spornych zagadnień i problemów kryje dziedzina restauracji dzieł sztuki (t. 1, s. 371—389) obejmująca: 1) wszelką działalność mającą na celu uzupełnienie powierzchni restaurowanej lub wypełnienie ubytku; 2) wszystkie — nawet najmniejsze — retusze rysunku, koloru i modelunku w dziele malarskim; 3) wszelkie operacje zmierzające do podrobienia lub wywołania efektu stanu zniszczenia w celu osiągnięcia trudnego do wykrycia zespolenia retuszy z oryginalnym materiałem. Marijnissen zastanawia się nad rolą dzieła sztuki jako dokumentu historycznego (t. 1, s. 372), stara się wyraźnie określić jego funkcję: „...Funkcja dzieła wydaje nam się nierozdzielna z samym dziełem jako przyczyna jego powstania. W wielu wypadkach podporządkowywano jej nawet formę i wykończenie...” (t. 1, s. 374).

Sporo miejsca zajmuje w omawianej książce problem uzupełniania ubytków przez różnego rodzaju retusze (punktowanie): a) retusz w tonacji naturalnej, b) retusz metodą „tratteggio”, c) retusz w tonacji jaśniejszej niż oryginał, d) retusze deniwelacyjne, e) retusze z zastosowaniem obcych materiałów. Każda z powyższych metod poddana jest krótkiej analizie wykazującej tak zalety danego rozwiązania estetycznego, jak i jego strony ujemne. Najwięcej kontrowersji budzą chyba retusze z zastosowaniem obcych materiałów (t. 1, s. 381, p. pkt. e). Autor przytacza nam dwa charakterystyczne przykłady tego typu zabiegu. W celu uzupełnienia romańskich malowideł w Regensdorf (Szwajcaria) wykonano retusze na płytkach z pleksiglasu, zaś w Bremie wielkie płótno Caspera Davida Friedricha, silnie uszkodzone, odnowiono za pomocą powiększenia fotograficznego wzmocnionego lakierowym laserunkiem (t. 1, s. 381). W rozdziale tym znajdziemy wiele interesujących uwag dotyczących sporów i kontrowersji, jakie wciąż powstają między konserwatorami szukającymi rozwiązania uniwersalnego. Stąd teorii restauracji często brak spójności, często bywa ona nielogiczna i pełna sprzeczności (t. 1, s. 387).

W zakończeniu III części uwzględniono zagadnienia specjalne (s. 390—400), jak: ocena używanych surowców, problem ukazania dzieła sztuki w jak najkorzystniejszym świetle, jego obramowania, otoczenia, zagadnienie dzieł o niewielkiej wartości artystycznej lub zrujnowanych. Zestawiono także zalety i wady różnych metod i tworzyw naturalnych i syntetycznych, którymi posługuje się konserwator przy lakierowaniu i werniksowaniu danego obiektu.

Część IV poświęcona jest rozważaniom na temat samego wykonywania przedsięwzięć konserwatorsko-restauratorskich (s. 405—420), właściwości charakteru i umiejętności przeprowadzającego zabieg oraz — pokrótce — kształceniu konserwatorów. Omówienie stosunku interesujących nas dziedzin — konserwacji

i restauracji zabytków — do całokształtu kultury współczesnej, wzajemnego ich oddziaływania, wreszcie problemy etyki konserwatorskiej stanowią treść części V (t. 1, s. 423—442). Wnioski końcowe podsumowują sens rozważań dokonanych wcześniej w tekście i ujęte są w formie jak gdyby zasad obowiązujących każdego dobrego i uczciwego konserwatora (t. 1, s. 449—466).

Materiał ilustracyjny, odgrywający szczególnie ważną rolę w tego rodzaju publikacjach, jest starannie dobrany, zaś do jakości zdjęć wykonanych w Institut Royal du Patrimoine Artistique (numery negatywów podano w nawiasach) nie można chyba mieć zastrzeżeń. Trudno tylko zrozumieć fakt umieszczenia osobno tj. w 1 tomie, podpisów odnoszących się do poszczególnych zdjęć, podczas gdy cały materiał fotograficzny (z wyjątkiem 4 kolorowych fotografii z podpisami na odwrocie strony — t. 1) znajduje się w tomie 2. Natomiast przypisy dotyczące tekstu w tomie 1 zgromadzone w tomie 2. Chyba słuszniej byłoby część z przypisami umieścić bezpośrednio za tekstem (t. 2, s. 99), a opisy zdjęć (t. 1—45s.) przenieść do tomu 2.

Cenną zaletą książki są liczne, starannie cytowane przypisy i bogata bibliografia przedmiotu. Z wyjaśnień autora (t. 2, s. 427) wynika, że wobec ogromnej różnorodności dziedzin, których dotyczą cytowane prace, zrezygnowano z ułożenia bibliografii ogólnej systemem alfabetycznym. Słusznie więc wybrano typ bibliografii systematycznej. Korzystanie z niej ułatwia spis poszczególnych zagadnień ułożony według rozdziałów (t. 2, s. 428—430). Sama bibliografia zajmuje poważną część 2 tomu, liczy 129 stron (s. 431—560) i można zaryzykować twierdzenie, że żadna z pozycji mających związek z omawianymi w tekście książki zagadnieniami nie została pominięta. Ponadto na uwagę zasługuje słownik terminów z zakresu konserwacji, restauracji, technologii i dziedzin pokrewnych, podający odpowiednie terminy w języku francuskim, niemieckim, angielskim i holenderskim. Przy korzystaniu z obcojęzycznej literatury — zwłaszcza w języku holenderskim — słowniczek tego rodzaju może okazać się bardzo pożyteczny.

Książka R. H. Marijnissen'a zajmuje w literaturze konserwatorskiej specjalne miejsce. Autor w większości wypadków nie rozwiązuje problemów, lecz sygnalizuje ich istnienie, przytacza sprzeczne opinie i stanowiska, a następnie odsyła zainteresowanego do odpowiednich, szczegółowych opracowań. Ze względu na wyjątkową przystępność tekstu „Degradation, conservation et restauration de l'oeuvre d'art” może być wykorzystywana zarówno przez laika interesującego się poważnie konserwacją zabytków, jak i zawodowego konserwatora, dla którego będzie stanowić przede wszystkim bogate źródło literatury fachowej.

Władysław Szyszko